

بسمه تعالی

مفهوم جهاد اکبر در آثار عرفانی حضرت امام خمینی (ره)

ژیلا جلالی^۱

چکیده

کسب فضایل و مکارم انسانی و موازین آدمیت از تکالیف بسیار مشکل و بزرگی است که بر دوش انسان است از آنجا که در هر زمان به ویژه در موقعیت کنونی، هر کسی نیازمند تربیت و تهذیب نفس می‌باشد، وجود الگوی شایسته برای جامعه به ویژه نسل جوان از مسائلی است که امروزه خلا آن به شدت احساس می‌شود.

امام خمینی (ره) راهنمای دلسوز و مجرب مراحل سیر و سلوک، می‌تواند بهترین الگو و سرمشق برای جامعه اسلامی باشد. متأسفانه آنگونه که انتظار می‌رود، شیوه و روش ایشان در مجاهده نفس مطرح نشده، این نوشته‌ها با رویکرد توصیفی-تحلیلی و استفاده از اسناد و مدارک کتابخانه‌ای با تتبع در سخنان و نوشتارهای امام، گوشه‌هایی از روش آن حضرت را در این مسأله بیان می‌نماید. در این راستا لازم است ابتدا به انسان شناسی از نظر امام پرداخته شود تا با شناختن ویژگی‌های انسان اهمیت و ضرورت جهاد با نفس روشن شود. هدف بر این است با پی بردن به اهمیت جهاد با نفس به ذکر مراحل این امر پرداخته شود.

کلید واژه: انسان، جهاد، نفس

مقدمه

سوال از خدا، انسان و هستی همیشه به عنوان سه سوال اساسی برای انسان مطرح بوده است. در این میان توجه به انسان و شناخت او از اهمیت ویژه برخوردار است، تا آنجا که دعوت به شناخت انسان به عنوان مخلوقی پیچیده از تعالیم اصلی بسیاری از مکاتب فلسفی، عرفانی و ادیان بوده است. در تعالیم دینی ما شناخت انسان از خود، پر فایده‌ترین شناخت‌ها به حساب آمده چنانکه امام علی علیه السلام می‌فرماید: «المَعْرِفَةُ بِالنَّفْسِ أَنْفَعُ الْمَعَارِفِ؛ خودشناسی، سودمندترین شناخت‌هاست»^۱.

از سوی دیگر عدم شناخت انسان، جهل به همه چیز دانسته شده است، آن حضرت در این باره نیز می‌فرماید: «لَا تَجْهَلُ نَفْسَكَ؛ فَإِنَّ الْجَاهِلَ مَعْرِفَةَ نَفْسِهِ جَاهِلٌ بِكُلِّ شَيْءٍ؛ از نفس خود نادان و بی‌خبر نباش زیرا کسی که از معرفت و شناخت خود بی‌خبر باشد از همه چیز بی‌خبر و نادان خواهد بود»^۲.

شرایع توحیدی به ویژه اسلام، بر لزوم شناخت انسان و تزکیه و تصفیه نفس آدمی تاکید فراوان دارند و این مسئله کاملاً آشکار است که شناخت انسان و ویژگی‌های ذاتی او مقدم بر تزکیه و تصفیه نفس که همان جهاد اکبر است می‌باشد و برای رسیدن به این شناخت ناگزیر باید وارد علم انسان شناسی شد. علم انسان شناسی انواع مختلفی دارد از جمله انسان شناسی تجربی، عرفانی، فلسفی، دینی و... آنچه در این مقاله مد نظر است شناسایی انسان با استفاده از روش عرفانی می‌باشد. یعنی روشی که راه درست شناخت انسان را سیر و سلوک عرفانی و دریافت شهودی می‌داند.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. انسان

برخی اصل این واژه را از (أنس) می‌دانند و علت نامگذاری انسان را به این نام، خوی انس‌پذیری و خصلت اجتماعی وی دانسته‌اند. بعضی دیگر آن را از نسیان و فراموشی گرفته‌اند. زیرا انسان همواره بسیاری از امور را فراموش می‌کند و از یاد می‌برد.^۳

گفته شده هنگامی که به آدمی بشر گفته شود، مراد جسم ظاهری اوست و هنگامی که به وی انسان اطلاق شود، منظور باطن، نهاد، کمالات، عواطف و استعدادهای اوست.

۱. محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۷، ص ۱۶۲

۲. آمدی، غرالحکم و دررالکلم، ج ۲، ص ۴۹۹

۳. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ص ۳۴

۱-۲. جهاد

جهاد و مجاهده یعنی به کار گرفتن نهایت توان و قدرت در جهت دفع دشمن. جهاد بر سه قسم است: مجاهده با دشمن در میدان جنگ، مجاهده با شیطان و مجاهده با نفس.^۱ جهاد از برترین اعمال و دری از درهای بهشت و از ارکان مهم اسلام است و در قرآن و احادیث برای جهاد و مجاهدان فضایل بسیاری ذکر شده است.^۲

۱-۳. نفس

نفس به معنای ذات و حقیقت شیء است. واژه نفس در آیات قرآن به یکی از سه معنای، خود، درون و شخص انسان به کار رفته است که بازگشت معنای دوم و سوم نیز به همان معنای اول است. واژه نفس به دلالت مطابقی، بیانگر معنای (روح انسانی) نیست بلکه معنای اصلی و مطابقی آن، چنانکه گفته شد همه ذات و جوهر یا وجود حقیقی یک چیز است و چون این ذات و وجود حقیقی برای انسان، قائم به روح اوست، نفس، روح معنا شده است.^۳

۲. انسان و ویژگی‌های ذاتی او از منظر امام خمینی (ره)

با ظهور اسلام و تعالیم وحیانی، قرآن به عنوان مهم‌ترین منبع، افق‌های جدیدی را درباره انسان گشود. انسان در کانون عالم هستی قرار دارد و برای رهایی از گمراهی و سرگردانی و نیل به کمال نیازمند مربیانی است که خود در علم و عمل به کمال رسیده باشند و از طرفی انسان و راه رشد وی را در تمام ابعاد آن به خوبی بشناسند.

پس از انبیای الهی و ائمه معصومین (علیهم السلام) که مسئولیت اصلی این مأموریت عظیم به عهده آنهاست، انسان‌هایی از جمله حضرت امام خمینی (ره) قدرت انجام این مسئله را داشته‌اند. امام خمینی (ره) بر این اعتقادند که غایت جهان «انسان» است، یعنی اصولاً جهان خلق شده تا کارخانه انسان سازی باشد. بدون شناخت صحیح و درست انسان، شناخت درست جهان امکان‌پذیر نیست. بنابراین هدف از خلقت جهان، خلقت انسان و هدف از خلقت انسان هم تحقق انسانیت و به فعلیت رسیدن استعدادهای اوست. انسان سبب ایجاد عالم و نیز بقای آن است. تصویری که حضرت امام

^۱ . حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۹۸

^۲ . همان، ص ۱۶۱

^۳ . دهکردی، پهلوان، معناشناسی واژه نفس و کاربردهای مختلف آن، ص ۱

(ره) از انسان برای ما ترسیم می‌کند، از ویژگی‌هایی برخوردار است که سایر جانوران فاقد چنین ویژگی‌هایی هستند. این ویژگی‌ها عبارتند از:

۲-۱. انسان موجودی دو بعدی

از نظر امام خمینی (ره) انسان اعجوبه‌ای است که دو نشئه و عالم دارد: نشئه ظاهری و دنیوی که بدن اوست و نشئه باطنی و غیبی که از عالمی دیگر است.^۱ نشئه ظاهری و دنیوی که امام (ره) از آن تعبیر به مقام ملک می‌کند: بدان که مقام اول نفس و منزل اسفل آن، منزل «ملک» و ظاهر و دنیای آن است.^۲ قوای هفتگانه بدن یعنی گوش، چشم، زبان، شکم، فرج، دست و پا که در تحت تصرف نفس است و وهم که سلطان قوای ظاهری و باطنی نفس است. اگر آنها را به تصرف خود یا شیطان درآورد مملکت تحت سلطنت شیطان واقع می‌شود، ولی اگر تحت تصرف عقل و شر درآورد مملکت رحمانی و عقلانی می‌شود و شیطان و جنودش رخت برمی‌بندند. نشئه دیگر که امام از آن با مقام ملکوت یاد می‌کند: بدان که از برای نفس انسانی یک مملکت و مقام دیگر است که آن مملکت باطن و نشئه «ملکوت» اوست. سپاهیان نفس در آنجا بیشتر از مرتبه ظاهر است و نزاع و جدال بین جنود رحمانی و شیطانی بیشتر و مغالبه در آن با اهمیت‌تر است. اگر کسی در این مرحله مغلوب لشکر شیطان شود برای همیشه تباه می‌شود و از شفاعت شفیعیان محروم می‌گردد.^۳

۲-۲. انسان موجودی کمال طلب و غیر محدود

در اندیشه امام (ره) انسان، فطرتاً عاشق کمال و از نقص متنفر است و در میان موجودات این قابلیت را دارد که خود را به بالاترین درجه کمال و یا پایین‌ترین درجه نقص برساند. فاصله میان کمال و نقص غیر قابل تصور است. این در بین موجودات دیگر نیست و انسان به دلیل استعداد فراوان قابلیت غیر محدود دارد. البته مراد از کمال جویی در اینجا، میل درونی به اصل کمال است، اگرچه کسانی در تشخیص مصداق کمال دچار اشتباه شوند. چنانچه جهل و اختلاف و نزاع حجاب و مانع نشوند انسان به اصل کمال که معبود یگانه و توانا است خواهد رسید.

^۱ . محدثی، بر کرانه شرح چهل حدیث امام خمینی (ره)، ص ۸۷

^۲ . خمینی، انسان شناسی در اندیشه امام خمینی (ره)، ص ۸۷

^۳ . همان

از علامه حسن زاده آملی (ره) نقل است: مراد از تعلیم اسما در آیه «عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا»^۱ داشتن استعداد و خلقتی غیر محدود است برای رسیدن به کمال غیر محدود.^۲ دعوت همه انبیا و مرسلین نیز دعوت به حق و به کمال رساندن افراد انسانی است.^۳

۲-۳. برخورداری از فطرت الهی

امام (ره) فطرت انسان را از لوازم وجودی او می‌داند و آن را متصف به خیریت و نورانیت معرفی می‌نماید، به اعتقاد ایشان انسان در آغاز خلقت خالی از هرگونه کمال و نور فعلی و عاری از هرگونه فعلیت در شقاوت است و چیزی جز استعداد و قابلیت محض نیست. این استعداد و لیاقت نوری ذاتی است که امکان دستیابی به هر مقامی را برای انسان فراهم می‌سازد. بنابر نظر امام (ره) قلب مرکز فطرت است.^۴

۲-۴. برخورداری از آزادی و اراده

از منظر امام خمینی (ره) انسان بر خلاف حیوان بیش از آنکه زندانی ویژگی‌ها و خصوصیات روحی، فکری و جسمی خود باشد، حاکم بر آنهاست و قدرت تغییر و یا تثبیت آنها را دارد و علاوه بر آن می‌تواند از طریق تصرف در اراده، احوال، افکار و اعمال دیگران، اراده و توان خویش را رشد و توسعه داده و از این طریق جایگاه خویش را تحول ساخته و توان تاثیرگذاری خود را در جهت حق و باطل افزایش یا کاهش دهد. برخلاف سایر موجودات که تغییر و جابجایی بسیار کمتر از این حد نیز برای آنها ممکن نیست.

انسان بر سر دوراهی واقع شده است که این خود نشان از آزادی اراده و اختیار است یک سرش طبیعت و یک سرش مقام الوهیت است. که با اختیار خود می‌تواند یکی از این دو راه را انتخاب کند.^۵

۲-۵. تربیت پذیری انسان

۱. بقره: ۳۱

۲. حسن زاده آملی، انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه، ص ۹۸

۳. خمینی، سبزواری، صدرالدین شیرازی، تقریرات فلسفه امام خمینی (ره)، ج ۳، ص ۵۱۱

۴. خمینی انسان شناسی در اندیشه امام (ره)، ص ۳۲۳-۳۷۲

۵. خمینی تفسیر سوره حمد، ص ۲۳۷

انسان باید حساب نفس را بکشد تا بفهمد در شرطی که با خداوند کرده است در این معامله جزئی به ولی نعمت خود خیانت نکرده است. اگر وفا کرده بود شکر به جا آورد چون یک قدم پیش رفته است و مورد نظر رحمت الهی قرار گرفته است. خداوند نیز در پیشرفت امور دنیا و آخرت شخص را راهنمایی خواهد کرد و باید بر این عمل مواظبت کرد تا ملکه گردیده و سهل و آسان شود. با اینکه این عالم، عالم جزا نیست اما از اطاعت فرمان خداوند و ترک معاصی لذت خواهد برد. خداوند تکلیف شاق و خارج از عهده انسان بر او تحمیل نکرده است، شیطان و لشکر او کار را بر آدمی دشوار جلوه می دهند و اگر در وقت محاسبه دید که سستی و فتوری کرده است از خداوند معذرت خواسته و بنا بگذارد که فردا مردانه به شرط عمل خواهد کرد. اگر انسان به این احوالات مداومت نماید خداوند تعالی ابواب توفیق و سعادت را بر روی او خواهد گشود و او را به صراط مستقیم انسانیت خواهد رسانید.^۱

۴-۶. توبه و برگشت از گناه

معنای توبه، تلاطم درونی و پشیمان شدن از ارتکاب به گناه است و گناهکار باید تصمیم بگیرد که دیگر آن گناه را انجام ندهد. اگر کسی مرتکب گناهی شود و بعد از گناه، تلاطم درونی برایش پیدا شود، یعنی ناراحت و پشیمان شود که چرا گناه کرده است و تصمیم بگیرد آن را تکرار نکند پروردگار عالم آن گناه را می بخشد. آنچه از قرآن و روایات استنباط می شود خداوند نه تنها گناه را می آمرزد بلکه خیلی زود آشتی می کند و به او حسنه هم می دهد.^۲

امام باقر علیه السلام می فرماید: کسی که از گناه توبه کرده مانند کسی است که گناهی مرتکب نشده و کسی که به گناه کردن ادامه دهد و استغفار کند، مانند شخص مسخره کننده است.^۳

به فرموده امام (ره) یکی از منازل مهم و مشکل توبه است چون رجوع از طبیعت به سوی روحانیت نفس است پس از آنکه نور فطرت به سبب گناهان به ظلمت طبیعت پوشیده شده است.^۴

۱. خمینی، تهذیب و سیر و سلوک از دیدگاه امام خمینی (ره)، ص ۳۶۹-۳۶۸

۲. مظاهری، جهاد با نفس، ج ۱، ص ۱۶۷-۱۶۶

۳. حر عاملی، جهاد با نفس از وسائل الشیعه، ص ۳۹۷

۴. محدثی، برکرانه شرح چهل حدیث امام خمینی (ره)، ص ۱۶۷

توفیق توبه صحیح و برگشت از گناه با حفظ شرایط بسیار مشکل است و از این روست که امیرالمومنین علی علیه السلام می‌فرمایند: «گناه نکردن ساده‌تر از توبه کردن است».^۱ کسی که وارد گناه شد توبه را به کلی از یاد می‌برد. ولی اگر انسان در عاقبت خود بیندیشد و به حکم عقل وجدانی مراجعه کند این باب را که کلید درهاست به روی خود می‌گشاید و با پشیمانی از گناه تصمیم می‌گیرد که دیگر به گناه برنگردد.^۲

۴-۷. ذکر و یاد خدا

از اموری که انسان را معاونت کامل می‌کند در مجاهده با نفس و شیطان، که انسان سالک مجاهد باید خیلی مواظب آن باشد (تذکر) است. و آن در این مقام عبارت است از یاد خدای تعالی و نعمت‌هایی که به انسان مرحمت فرموده است. از امور فطری احترام به منعم است. هر کس در ذات خود اگر تأملی کند می‌یابد که باید از کسی که به انسان نعمتی داده احترام کند. و معلوم هست هرچه نعمت بزرگتره و منعم در آن انعام بی‌غرض‌تر باشد، احترامش لازم‌تر و بیشتر است. همه نعمت‌هایی که مالک الملوک به ما عنایت فرموده بدون اینکه از او بخواهیم و بدون اینکه به ما منتی تحمیل فرماید که حقیقتاً از شمردن آن تمام بشر عاجز است، انسان را به تذکر و احترام وای می‌دارد، پس ای عزیز متذکر عظمت خدای خود باش و ترک نافرمانی او کن تا آنکه خداوند تبارک و تعالی تو را توفیق دهد در مجاهده مقام دیگر و در میدان جنگ بزرگتر. و باز تذکر می‌دهم که در هر حال؛ به خود امیدی نداشته باش که غیر از خداوند تعالی از کسی کاری بر نمی‌آید!^۳

^۱ . مجلسی، بحار الانوار، ص ۱۳

^۲ . محدثی، برکرانه شرح چهل حدیث امام خمینی (ره)، ص ۱۶۸

^۳ . خمینی، شهید چهل حدیث (اربعین حدیث)، ص ۱۲

نتیجه‌گیری

هر انسانی با اندک تأملی بر حالات خود، تصدیق می‌کند که خودش منحصر به این جسد مادی نیست و علاوه بر اثبات وجود نفس مجرد، هرکس می‌تواند به راحتی بفهمد که روحش فراختر از بدنش است و پس از آگاهی به این نکته راهی را می‌جوید تا این قفس تنگ را بشکند و به آن فراخنای لازم دست یابد و به فکر می‌افتد که تا کی باید گرفتار تن باشد. برای رها شدن از تن عزمی راسخ نیاز است تا همچون دشمن خارجی و بالاتر و دشمن‌تر از آن با نفس و شیطان و هوا و هوس وارد مبارزه شد که از آن تعبیر به جهاد اکبر شده است.

نیروی عقل در کنار بعثت پیامبران علیه السلام عنایت الهی به بندگان می‌باشد تا مایه بیداری بندگان شده و آنها را از عذاب جهنم برهاند. اگر این پیشگیری‌ها مایع تنبه و تهذیب نفس انسان نگردید، خدای مهربان از راه‌های دیگر او را متنبه می‌سازد. مانند یک طبیب حاذق، می‌کوشد که این بشر مریض را علاج بخشد. امید از همه کسانی که دغدغه سلوک و تصویب نفس دارند بعد از اولین گام که بهره‌گیری از نور پاک ولایت و عقل است از رهنمون‌های بزرگمردان الهی مانند حضرت امام خمینی (ره) نیز که خود در تهذیب به نفس و تحصیل معرفت مقام و موقعیت ممتازی را کسب کرده‌اند بهره مضاعف گرفته و خود را به درجات و مقامات بالای معنوی برسانند.

فهرست منابع و مآخذ

۱. قرآن کریم ترجمه حسین انصاری
۲. نهج البلاغه ترجمه ناصر مکارم شیرازی
- الف) کتب فارسی
۳. آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم، ترجمه: رسول محلاتی، تهران-ایران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸
۴. حسن‌زاده آملی، حسن، دستورالعمل‌های اخلاقی و سیر سلوک، قم-ایران: الف.لام.میم، ۱۳۹۲
۵. _____، انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه، قم-ایران: الف.لام.میم، ۱۳۸۳
۶. حر عاملی، محمد بن حسن، جهاد با نفس از وسایل الشیعه، ترجمه: غلامحسین انصاری، تهران-ایران: موسسه انتشارات امیرکبیر، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۹۴
۷. حسینی طهرانی، محمد حسین، (طباطبایی، محمد حسین)، رساله لب الباب، قم: بوستان کتاب دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۹
۸. خسروپناه، عبدالحسین، منظومه فکری امام خمینی(ره)، تهران-ایران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی سازمان انتشارات، ۱۳۹۵
۹. خمینی، روح الله، جهاد اکبر، قم-ایران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی: ۱۳۷۸
۱۰. _____، رهبر انقلاب و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران، صحیفه امام، تهران-ایران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸
۱۱. _____، شرح چهل حدیث (اربعمین حدیث)، قم-ایران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، ۱۳۸۰
۱۲. _____، تهذیب نفس و سیر و سلوک از دیدگاه امام خمینی(ره)، تهران-ایران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، ۱۳۸۷
۱۳. _____، انسان شناسی در اندیشه امام خمینی(ره)، قم-ایران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۵

۱۴. _____، تفسیر سوره حمد امام خمینی (ره)، تهران-ایران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۹۲
۱۵. _____، تقدیرات فلسفه امام خمینی (ره)، تهران-ایران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی موسسه، چاپ و نشر عروج، ۱۴۰۱
۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، ترجمه: مصطفی رحیمی‌نیا، تهران: نشر سبحان، ۱۳۸۸
۱۷. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، ترجمه جلد هفدهم بحارالانوار در مواضع امامان علیهم السلام، ترجمه: موسی خسروی، تهران-ایران، اسلامی، ۱۳۶۴
۱۸. محدثی، جواد، بر کرانه شهر چهل حدیث امام خمینی (ره)، قم-ایران: مرکز نشر هاجر، ۱۳۸۹
۱۹. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، ترجمه: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث، قم-ایران: سازمان چاپ و نشر، ۱۳۸۹
۲۰. مظاهری، حسین، جهاد با نفس فدک فاطمی، قم-ایران: فدک فاطمی، ۱۳۸۳
- ب) کتب عربی**
۲۱. آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و درالکلم، قم: موسسه فرهنگی دارالحديث، ۱۳۱۲
۲۲. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم-ایران: موسسه آل البيت علیهم السلام الاحیا التراث، ۱۴۱۶هـ.ق
۲۳. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: دارالحديث، ۱۳۹۲
۲۴. نراقی، مهدی بن ابی ذر، جامع السعادات، بیروت-لبنان: موسسه الاعلمی للمطبوعات، بی تا
۲۵. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، قم: انتشارات کتاب جمکران، چاپ ۵۱، بی تا
- د) مقالات**
۲۶. دهکردی، پهلوان، فقی زاده، "معناشناسی واژه نفس و کاربردهای مختلف آن"، دومین کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی، ۱۳۹۴
- ه) دوره**
۲۷. مصطفی پور، حامد، مشارطه حوزه مجازی مهندس طلبه، ۱۴۰۰